

معرفی آثار علمی امام الحرمین جوینی

دکتر مهدی گلجان^۱
یوسف مهرپرور^۲

چکیده

امام الحرمین جوینی، عبد الملک بن ابو محمد بن عبدالله بن یوسف، متوفی ۴۷۸ هـ ق، از بزرگان ائمه شافعیه خراسان و نخستین استاد نظامیه نیشابور بوده است. بسیاری از فضلا و فقها و دانشمندان نامی قرن پنجم و ششم هـ ق، از جمله امام محمد غزالی و کیهان‌شناسی و ابو المظفر خوافی، افتخار شاگردی او را داشتند و او به وجود این شاگردان فخر و مباهات می‌نمود. آوازه علمی و روحانی او از بلاد خراسان گذشت و عراق و شام و حجاز را در بر گرفت و از تمام اطراف و اکناف جهان اسلام به خدمت او می‌شتافتند و همواره قریب چهارصد تن از طلاب و فقها در حلقه درس او حضور داشتند. خواجه نظام الملک مدرسه نظامیه نیشابور را برای وی تأسیس کرد و تولیت اوقاف و تدریس و خطابه و مناظره آن را به وی واگذار نمود. امام الحرمین از حدود سال ۴۵۶ هـ ق تا هنگام وفات در ۴۷۸ هـ ق، مدت بیست و دو سال بلا منازع عهده دار تدریس و خطابه در این مدرسه بود. امام الحرمین صاحب تألیفات و تصنیفات بسیار است و به قول ابن خلکان در هر فنی تصنیفی داشته است و همه آنها در نظامیه نیشابور به عنوان کتاب‌های درسی مورد استفاده طلاب بوده است. از مهم‌ترین آثار او کتاب **نهایه المطلب فی درایه المذهب** می‌باشد. امام الحرمین جوینی کسی است که در شرق و غرب بر امامتش به اجماع نظر داشته، بزرگان و پیروان آنان از عجم و عرب بر فضلش اقرار نموده‌اند. ایشان علاوه بر لقب امام الحرمین (به سبب مجاورت حرمین شرفین (مکه، مدینه) و فتوی و تدریس در آن مکان مقدس به مدت چهار سال)، از اوصاف و القاب دیگری نیز برخوردار بودند، از جمله شیخ الاسلام و امام الائمه و حبر الشریعه.

واژه‌های کلیدی: امام الحرمین، شیخ الاسلام، امام الائمه، نظامیه، نیشابور.

۱. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرری

آثار و تألیفات امام الحرمین جوینی

تألیفات و آثار علمی امام الحرمین در تمام منابعی که از امام الحرمین سخن گفته شده، مورد اشاره قرار گرفته است و البته تقریباً در بیشتر آنها به تألیفات مهم امام الحرمین اشاره شده و از دیگر آثار و کتاب‌های او چیزی نگفته‌اند. با جمع‌بندی از تمام آنچه در این خصوص به دست آمده، می‌توان گفت بهترین و بیشترین اطلاعات در این خصوص تحقیق و تعلیق *الکافی فی الجدل امام الحرمین* به وسیله فوقیه حسین محمود است که این نقیصه را تا حدودی برطرف نموده است (حسین محمود، ۱۹۷۹: ۲۵-۱۲). به هر حال، امام الحرمین صاحب تألیفات بسیار است و به قول ابن خلکان در هر فنی تصنیفی داشته است و همه آنها در نظامیه نیشابور به عنوان کتاب های درسی مورد استفاده طلاب بوده است (ابن خلکان، ۱۹۴۸: ۳۴۳-۳۴۱). به طور کلی تألیفات امام الحرمین در ۶ موضوع به ترتیب ذیل بوده است:

۱. تألیفات فقهی، ۲. تألیفات در اصول فقه، ۳. تألیفات در زمینه اصول دین، ۴. تألیفات در باب جدل، ۵. تألیفات در باب مسائل خلاف، ۶. تألیفات در دیگر علوم.

تألیفات فقهی

۱. *نهایه المطلب فی درایه المذهب*. سبکی در مورد آن گفته است: «تا به امروز نظیرش در عالم اسلام تألیف نشده است» (سبکی، ۱۳۸۵: ۱۷۸). اما نسخه‌های موجود آن عبارت‌اند از [نسخه خطی] که کتابی ضخیم و پر حجم است و به علت اختلاف نسخه‌های آن چند نوع است: ۱. نسخه قاهره: انتشارات دارالکتب ۲۱۲۰۹ ب، و نسخه‌های دیگر ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۷۸، ۲. نسخه دیگر اسکندریه: ۴۴ فقه شافعی، ۳. نسخه

ایاصوفیا: ۱۵۰۰، ۴. نسخه‌ی الظاهریه در دمشق ۴۸، ۵. نسخه‌ی احمد الثالث: ۱۱۳۰ (ز)، ۶. نسخه‌ی دیگری که در دانشگاه‌های کشورهای عربی چاپ شده، ف ۹۸۹ از ۱۲۴۸ و دیگر مجموعه‌ها به شماره و تعداد ۱۳۰، ۷. نسخه‌های چاپ شده‌ی احمدیه در شهر حلب ۱۱۶، ۸. سوهاج فیلم، ۱۱۷، (حسین محمود، همان: ۳-۱۲).

۲. *السلسله فی معرفه القولین و الوجیهین* [نسخه‌ی خطی] در مذهب شافعی است که

نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌ی احمد الثالث ۱۲۰۶ و به صورت فیلم ۱۸۴ در دانشگاه دول العربیه است که در کتاب *طبقات الشافعیه الکبری* از سبکی آمده است که «این کتاب از تألیفات پدر امام الحرمین است، ولی دکتر فوقیه حسین محمود عقیده دارد که این تألیف و کتاب از آن امام الحرمین است» (سبکی، همان: ۲۰۹).

۳. *مناظره فی الاجتهاد و فی القبله* (چاپی) در کتاب *طبقات الشافعیه الکبری* از سبکی، ج

۳، ص ۲۷۵ (چ ۱) و ج ۴، ص ۳۵۵، از چ ۲، انتشار یافته است (همان: ۲۷۵). این مناظره، همچنان که اشاره شد، در متن کتاب *طبقات الشافعیه* چاپ شده است.

۴. *مناظره فی زواج البکر* [نسخه‌ی چاپی] در کتاب *طبقات الشافعیه الکبری* از سبکی، ج

۳، ص ۲۷۸ (چاپ ۱) و ج ۴ ص ۳۵۶ (در چ ۲) به چاپ رسیده است (همان: ۲۷۸). این مناظره نیز همچون مناظره‌ی فوق در متن کتاب *طبقات الشافعیه* به چاپ رسیده است.

۵. *رساله فی الفقه* [چاپ خطی] موصل، *مدرسه الحجابات* ۳۸، نامه‌ی نهم.

۶. *رساله فی التقليد و الاجتهاد* [نسخه‌ی خطی] [اصفیة حیدر آباد دکن، ۱۷۲۰، که

مجموعه‌ی ای از آن در حدود ۱۸ رساله‌ی مربوط به شمارگان ۲۹۱۶ (حسین محمود، همان: ۱۴).

تألیفات در اصول فقه

۱. نسخه‌ی الف، قاهره، دارالکتب المصریه، ۷۱۴ (اصول فقه) *البرهان فی اصول الفقه*

[نسخه‌ی خطی]، نسخه‌ی ب، کتابخانه‌ی الازهریه، ۹۱۳ (اصول فقه).

نسخه ج نسخه‌ای موجود در خزانه عمومی در الرباط در کشور مغرب (کتابخانه الکتانی) که نسخه‌ای به نام *التعلیق فی اصول المسمی بالبرهان* به شمارگان ۳۳۸ الکتانی است.

نسخه د، نسخه‌ای دیگر نیز از این کتاب مذکور در کتابخانه احمد ثالث، شمارگان ۱۳۲۱، که در قرن نهم نگارش یافته و در ۱۸۳ صفحه، که استاد دکتر فؤاد سرگین، استاد فرهنگ و تمدن اسلامی در دانشگاه فرانکفورت آلمان، از آن نام برده است (سبکی، همان: ۱۹۲). سبکی در مورد کتاب *البرهان امام الحرمین* گفته است: «می‌دانیم که کتاب فوق را امام الحرمین در مورد اصول فقه نوشته است که به روش عجیبی است که از هیچ کس در آن پیروی نکرده و من آن کتاب را *الغزالامه* نامیده‌ام، چرا که مسائل بسیار مشکل در آن بسیار است و او هیچ مسئله‌ای را خالی از اشکال ندانسته و جز به روش خودش چیزی از آنها را خارج نکرده و جواب نداده و جز تحقیقاتی که خودش به تنهایی انجامشان داده، چیزی نیاورده است؛ و اما این کتاب از افتخارات شافعیه است» (همان: ۱۹۲). سبکی اشاره می‌کند که بر کتاب *البرهان* چندین شرح نوشته شده است که عبارت‌اند از: فرقه مالکیه جواییه‌ای بر آن نوشته‌اند و امام ابو عبدالله المازری شرحی بر آن نوشت که به اتمام نرسید و همچنین مشکلاتی بر آن افزود، سپس ابوالحسن الانباری از فرقه مالکیه شرحی بر آن نوشت. بعدها فردی از مغرب، که الشریف ابویحیی نام داشت، بر آن شرح سوم را نوشت که دو شرح مذکور را جمع کرد (همان جا).

۲. کتاب *المجتهدین* [نسخه خطی]، خلاصه‌ای از اصول فقه است. چاپ قاهره، مخزن نسخه‌های خطی، دانشگاه الدول العربیه، شمارگان ۸۹، اصول فقه (میکرو فیلم). برای آگاهی از محتوای کتاب در مقدمه آن آمده است: «این کتاب خلاصه‌ای از اصول فقه و تألیف امام ابی المعالی جوینی (ره) است و او قول و نظری را بیان می‌کند که در آنجا مجتهد را در علم خود تصویب و تشخیص می‌دهد، و محتوی کتاب نیز تقسیم شده به: احکام و مسائل شرعی قطعی و مسائل اجتهادی و احکام استنباطی که بدون دلیل قطعی هستند و مسائل و احکام عقلی که دلایل قطعی در آن است و به این مطالب تا

آخر می پردازد، بدون این که عاری از مسائل شرعی باشند، در حدود ۳۰ ورقه است» (حسین محمود، همان: ۱۵).

۳. کتاب *مغیث الخلق فی اختیار الاحق* [نسخه خطی]، چاپ برلین، ۴۸۵۳، پاریس ۵۸۹۶، ۹۸۴، نسخه خطی بریتانیایی، شامل الحاقی ۱۲۲۱ رساله اسکندریه، اصول ۲۰، قاهره، دارالکتب المصریه. فهرست قدیم، جلد ۱ صفحه ۷۰۰، و جلد ۱، فهرست جدید، صفحه ۳۹۵ یا ۴۵۸ و ۳ نسخه دیگر به شمارگان ۴۰ م، اصول فقه، ۲۲۷۱، مجامیع ۵۶ تیمور، می باشند (همان جا).

۴. *الورقات* [نسخه چاپ شده] که چندین بار پشت سر هم چاپ شده و نسخه خطی آن هم بسیار و متعدد است، از جمله برلین ۴۳۵۸ و ۴۳۵۹، هامبورگ ۱۲۸، پاریس ۶۷۲ رساله پنجم، نسخه خطی بریتانیا، نسخه متضمن به مجموعه رساله سوم ۲۵۲ و نسخه ای دیگر که شامل رساله سوم، شمارگان ۹۵۹، و نسخه سوم به شمارگان ۹۶۲، اسپانیا اسکوریال (همان جا). به تعداد ۱۵ شرح بر این کتاب نوشته شده است، هر شرحی نیز جداگانه چندین نسخه در اقصی نقاط عالم دارد (بروکلمان، ۱۹۵۹: ۴۸۷).

۵. *مختصر الارشاد للباقلانی*. این کتاب یک میکرو فیلم در دانشگاه دول العربیه دارد که این موضوعها را شامل است: فیلم ۷۳۶ از سال ۱۹۷۸ ه. ق، ۱۱۵۹ م، که تصویر آن در فیلم ۸۳۰ از ۱۷۸۴/۱۷۵۹ به شمارگان تصویر ۸۳۱ از ۱۱- است و عنوان کتاب به دو روش است: اولی در لوح و فیلم شماره یک سمت راست است که اسم آن *مختصر الارشاد الامام الحرمین* است و در سمت راست صفحه آن عبارت «خالص افندی کتابخانه س» آمده و زیر آن شماره A3850 قرار دارد؛ و دومی در لوح و سی دی شماره ۱ سمت چپ است که نام آن *مختصر کتاب الارشاد للقاضی ابی بکر الباقلانی* است، سپس مهر کتابخانه استانبول است که ابتدای آن به این صورت است. « ل ۲ ی » (حسین محمود، همان: ۱۷-۱۶). اما غرض و هدف اصلی کتاب بر چهار قسمت است: قسمت اول. در بیان و تفاوت فرقه های امت رسول الله، به غیر از اهل سنت، و اینکه فرقه کسانی هستند که از امت رسول الله عدول و انکار نمی کنند [ل ۲ ی].

قسمت دوم. در بیان اعتقادات اهل سنت و جماعت [ل ۷ ی].
 قسمت سوم. در بیان مذهب و شیوه‌های طریقت انسان و روح [ل ۲۵ ی].
 قسمت چهارم. در بیان مسائل خلاف (اختلافات فرقه‌ها) بین پیشینیان و امروزیان
 (خلف و سلف) (همان: ۱۷).

۶. *التلخیص فی الاصول*. نام این کتاب در فهرست دانشگاه دول العربیه آمده که یک
 بخش از آن موجود است. نسخه‌ای که در سال ۵۲۸ هـ ق، ۱۲۰۳ م و با خط زیبای نسخ
 نوشته شده «احمد الثالث ۲/۱۲۳۷ از ۳۰ برگه ۱۷ × ۲۶ سانتی متری» (همان جا).
 ۷. *الارشاد فی اصول الفقه*. چون نامی از این کتاب در فهرست کتابخانه‌ها نیامده، فوقیه
 حسین محمود این کتاب را همان کتاب قبلی معرفی می‌کند (همان جا).

تألیفات در زمینه اصول دین

۱. *الارشاد الی قواطع الادله فی اصول الاعتقاد* [نسخه چاپ شده]. این کتاب تصحیح و
 تحقیق و مقدمه نویسی توسط دکتر محمد یوسف موسی و آقای عبدالمنعم عبد الحمید،
 در قاهره، ۱۳۷۰ هـ ق، ۱۹۵۰ م می‌باشد و چاپ دیگری از آن به ترجمه شرق شناس
 فرانسوی لوسیانی، پاریس ۱۳۵۰ هـ / ۱۹۳۰ م قبل از چاپ اول عربی داشته است و یک
 نسخه خطی هم با عنوان *الارشاد فی علوم الاعتقاد* به خط مغربی و در مخزن کتابخانه
 القرویین به شمارگان ۷۱۸ دارد، و نسخه دیگری هم به شمارگان ۲۱۴۸ موجود است که
 محقق مذکور در مقدمه کتاب اسمی از آنها نیاورده است (همان جا).

شرح‌های نوشته شده بر کتاب *الارشاد الی قواطع*

الف) شرح ابراهیم بن محمد بن مره، متوفی ۶۱۶ هـ / ۱۲۱۹ م، چاپ قاهره، فهرست
 قدیم، ج ۲ ص ۵۸، در فهرست جدید، ج ۱، ص ۱۸۸.
 ب) *شرح المفتوح*، نوشته عزین المظفرین علی شافعی در الجزائر به شمارگان ۶۱۷.

ج) شرح الاسعاد علی الارشاد، که مؤلف آن مشخص نیست، در کتابخانه قزوین به شمارگان ۱۵۴۷، و در مخزن کتابخانه مشخص است که آن یک شرح بر الارشاد است و مؤلفی ناشناس دارد (همان: ۱۹-۱۸).

د) شرح ابی بکر بن میمون که در دانشگاه دول العربیه به صورت فیلم است، به شمارگان ۱۴۳، که از نسخه موجود در کتابخانه احمد الثالث، ۱۸۶۰، که ۲۱۶ ورقه است، و در ابعاد ۲۶ × ۱۷ نوشته شده، گرفته شده است (همان: ۱۹).

ه) نکت الارشاد فی اعتقاد، نوشته ابی اسحاق ابراهیم بن محمد بن دهلق الاوسی المالکی، متوفی سال ۶۱۶ هـ / ۱۲۲۳ م، موجود در دانشگاه دول العربیه، به شمارگان فیلم ۲۳۹ می باشد (همان جا).

و) شرح دیگر به نام شرح الارشاد فی اصول الاعتقاد که نوشته شاگرد امام الحرمین به نام، ابی القاسم سلیمان بن ناصر انصاری، متوفی سال ۵۱۲ هـ / ۱۱۲۳ م و در کتابخانه القرویین و در ورقه ۷۱۵، و نسخه ای دیگر به شمارگان ۴۰/۷۳۳، موجود است (همان جا).

۲. رساله فی اصول دین [نسخه خطی]، پاریس به شمارگان ۶۷۲ در فهرست عمومی نسخه های خطی (همان: ۲۰).

۳. الشامل فی اصول دین (یک بخش از آن چاپ شده است) که شرق شناس آلمانی کلویفر جزئی از آن را در سال ۱۳۸۱ هـ، ۱۹۶۱ م تهیه و چاپ کرد، و نیز چاپ دیگری از آن به تحقیق و تصحیح و با مقدمه علی سامی و خانم آنسته سهیر مختار به نشر رسید که چاپ المعارف در اسکندریه به سال ۱۳۸۹ هـ، ۱۹۶۹ م می باشد (همان جا).

۴. کتاب غیاث الاصل فی التیاض الظلم [نسخه خطی]، در قاهره، دارالکتب، شماره ۸ اجتماع تیمور (همان: ۲۲).

۵. شفاء الغیل فی بیان ما وقع فی التوراه و الانجیل من التبذیل [نسخه خطی]، در مخزن خطی دانشگاه الدول العربیه موجود است و نیز به صورت میکرو فیلم ۱۵۹ در ایاصوفیا

به شماره ۲۲۴۶، و نسخه دیگری به شماره ۲۲۴۷ نیز از این کتاب موجود است (همان جا).

۶. *العقیده النظامیه* [نسخه چاپی]، با تصحیح و تعلیق شیخ محمد زاهدی کوثری در قاهره ۱۳۶۸ هـ، ۱۹۴۸ م، به چاپ رسید، و نیز چاپ دیگری از آن توسط کلویفر به همراه ترجمه آلمانی آن در چاپخانه شرکت اعلانات مصر به چاپ و نشر رسیده است (همان جا).

۷. *لمع الأدله فی قواعد عقائد اهل السنه و الجماعه* [نسخه چاپ شده]، که با تحقیق و حواشی و مقدمه‌ای از دکتر محمود الخضیری، به سال ۱۹۶۵ به چاپ رسیده است (همان: ۲۳).

۸. *مسائل الامام عبد الحق الصقلی و اجوبتها للامام ابوالمعالی* [نسخه خطی]، دارالکتب، شماره ۱۱، این کتاب در فقه مالکی است که استاد دکتر امبرتو ریزیتانو استاد دانشگاه رم ایتالیا و عین شمس مصر در سال ۱۹۳۵ م آن را به خوبی تدریس می نمود (همان جا).

۹. کتاب *اسماء الله الحسنی*، که اسم مؤلف آن در ابتدای کتاب نیامده و در پایان کتاب این گونه نوشته شده: «ابی المعالی، امام الحرمین، نماینده اهل سنت، که خداوند ما را در برکات او دخیل نماید»؛ و نسخه‌ای از این کتاب در مخزن الملکیه در رباط وجود دارد به شمارگان ۸۰۹۸ که در ۱۸۹ صفحه و سطر بندی‌های آن ۲۵ × ۲۴ است (همان جا).

تألیفات در جدل

۱. *الكافية فی الجدل*. ظاهراً در باب جدل همین یک کتاب را برای امام الحرمین ذکر کرده‌اند و این همان کتابی است که در مورد آن اشاره شد که خانم دکتر فوقیه حسین محمود، استاد فلسفه اسلامی از دانشگاه عین شمس مصر، به سال ۱۹۷۹م/۱۳۹۹هـ.ق، آن را ضمن شرح و تحقیق و تعلیق در قاهره به چاپ رسانیده است (همان: ۲۴).

تألیفات در مسائل خلاف

۱. *الره المضیه فیما وقع من خلاف بین الشافعیه و الحنفیه*، موزه بریتانیا، قسمت شرقی، شماره ۷۵۲۴ (همان جا).
 ۲. *غنیه المسترشدین فی خلاف*. این کتاب را ابن خلکان یاد کرده، و هیچ نسخه‌ای از این کتاب در هیچ کتابخانه‌ای نیست (ابن خلکان، همان: ۳۶۱).

تألیفات در دیگر علوم

۱. قصیده‌ای از آثار منظوم او که برای پسرش ابوالقاسم گفته است [نسخه خطی]، برلین، رساله سوم به شمارگان ۷۶۲۱ که مطلع آن این گونه است: «تا کجا در غرور و غفلت پیش می‌روی و تا کی و کجا می‌خواهی در خواب بی‌خبری باشی، بدون اینکه بیدار شوی؟» (حسین محمود، همان: ۲۵).
 ۲. *کتاب النفس*، کتابی است که خود جوینی نام این کتاب را در بیانات خودش در کتاب *العقیده النظامیه* آورده است و هیچ نسخه‌ای از آن در فهرست کتابخانه‌ها نیست (همان جا؛ نیز کوثری، ۱۹۸۴: ۵۹).
 ۳. *دیوان خطبه‌های امام الحرمین*. السبکی در *طبقات الشافعیه* از آن یاد کرده و غیر از آن یادآوری، هیچ نسخه‌ای از آن در هیچ فهرست کتابخانه‌ای نیست (سبکی، همان: ۴۶۴).
 ۴. کتاب *المنحول من تعلیق الاصول*. این کتاب را امام محمد غزالی شاگرد برجسته امام الحرمین نوشته ولی در اصل تقریر امام الحرمین است که خود امام نیز در جوانی در مورد اقوال استاد خویش چنین کاری انجام داده است (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۲۴). وقتی این

کتاب را امام غزالی به امام الحرمین نشان داد، وی را چندان پسندیده نیامد و با لحنی که ظاهراً خالی از اعتراض نبوده، در تعریف آن گفت: زنده زنده مرا دفن کردی، چرا صبر نکردی تا من بمیرم؟ (ابن جوزی، ۱۳۵۸: ۱۶۹). البته غزالی ادعا می‌کند که چیزی از خود بر این کتاب نیفزوده است؛ هر چند ناخرسندی امام الحرمین از تألیف کتاب ممکن است به سبب طعنه‌هایی باشد که در آن بر ابوحنیفه رفته است و شاید وی نشر آن اقوال را که در آن ایام موجبات تجدید مشاجرات حنفی‌ها و شافعی‌ها می‌شده است، روا نمی‌دید (زرین‌کوب، همان: ۲۱۳).

کتابنامه

۱. ابن جوزی، ۱۳۵۸. *المنتظم فی التاریخ و الامم*، حیدرآباد دکن، مطبعه دائره المعارف.
۲. ابن خلکان، شمس‌الدین بن محمد. ۱۹۴۸ م، *وفیات الاعیان و انباء ابنا الزمان*، قاهره، مطبعه السعاده.
۳. بروکلیمان، کارل. ۱۹۵۹ م، *تاریخ الادب العربیه*، ترجمه به عربی توسط عبدالحلیم النجار و دیگران، مصر، دائره المعارف.
۴. حسین محمود، فوقیه. ۱۹۷۹ م، تحقیق و تعلیق بر کتاب *الکافی فی الحدیث* امام الحرمین جوینی، قاهره.
۵. زرین‌کوب، عبدالحسین. ۱۳۸۵ هـ، *فرار از مدرسه*، تهران، امیرکبیر.
۶. سبکی، عبد الوهاب بن علی. ۱۳۸۵ م، *طبقات الشافعیه*، طبعه الحلبی.
۷. کوثری، شیخ زاهد. ۱۹۸۴ م، تحقیق و تعلیق بر کتاب *العقیده النظامیه*، قاهره.